

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

ՏՈՀՍԱԾԱԹԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Մարդու տոհմագրությունը ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է տոհմաբանություն, որի տվյալները (փաստաթղթեր և նյութեր, որոնք վկայում են տվյալ անձի ծնողների ու ավելի հեռավոր նախնիների մասին) չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն պատմագիտության, ազգագրության և պատմական ժողովրդագրության համար: Տոհմաբանական աշխատանքները Հայաստանում ներկայումս կատարվում են մի քանի ուղղություններով միաժամանակ.

ա) Արխիվներում և ընտանիքներում պահպանված տոհմածառերի հայտնաբերում և վերլուծություն,

բ) Նշանավոր մարդկանց տոհմածառերի ուսումնասիրություն,

գ) Հայ արքայական և իշխանական տների տոհմածառերի ուսումնասիրություն:

Հայոց բազմադարյան պատմության ընթացքում մեծաքանակ նյութ է կուտակվել նման աշխատանքների համար: Տոհմածառերի կազմումը և ուսումնասիրությունը կարող է արժեքավոր տեղեկություններ տալ նաև պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվողներին, մանավանդ եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ երբեմն յուրաքանչյուր ազգ գրավում էր առանձին թաղամաս (օրինակ՝ իշխանական տների հանդես գալու հետ Ձեյթունի թաղերը կոչվել են այդ տների անուններով՝ Շովրոյան, Յաղուպյան, Նորաշխարհյան կամ Եմի-Տունյան, Սուրենյան)¹, իսկ երբեմն էլ՝ գյուղ:

Տոհմածառերի ուսումնասիրության շնորհիվ հնարավոր է պարզել այս կամ այն տոհմի միգրացիան (մարդկանց տեղաշարժ՝ կապված մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրը փոխելու հետ) և հետագա տարածումը: Նմանատիպ ուսումնասիրությունները հատկապես կարևոր են մեզ համար, քանզի հայ ժողովրդի պատմությունը միշտ հարուստ է եղել տոհմերի տեղաշարժերով:

Արցախի Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարյանների տան տոհմածառի օրինակով հետևենք աստանդական արցախահայության թափառումներին:

Արցախում 1797-1798թթ. սկսված սովի և ժանտախտի հետևանքով «հայաբնակ Ղարաբաղն զրեթե դատարկացաւ 'ի ժողովրդոց, որք թողեալ զհայրենիս գաղթեցին 'ի Պարսկաստուն, 'ի Ռուսաստուն և 'ի Վրացտուն, գտանել զօրական կտոր հացի... Իբրաքիմ խանն տեսանելով

¹ Պողոսյան Հ., Ձեյթունի պատմությունը 1409-1921թթ., Երևան. 1969, էջ 57:

զվմասակար ծեռնարկութիւնս Ռուսաց ընդ դէմ իւր թունաւորեաց զՅովհաննէս Կաթողիկոսն, քարուքանդ արար զերկիրն մելիք Մելլումի (Ջրաբերդ գավառը-Ա.Մ.) և Աբովի (Գյուլիստան գավառը-Ա.Մ.), հազարաւոր շայք 'ի սուր մաշեցան, հազարաւորք նահատակեցան, և այլ հազարաւորք սոսկալի տանջանօք բռնադատեցան թողուլ զքրիստոնէութիւն. և 'ի վերջոյ բազումք թողեալ զբուն տեղիս ծննդեան իւրեանց տարադէմ գնացին որոնել ինքեանց ապահով տեղիս 'ի Շամշադին, 'ի Ղազախ = Բորչալի և 'ի Վրացտուն:

Յետ մահուանն շերակեայ Բ. Գեորգի արքայ Վրաց՝ նպաստաւոր համարեաց բնակութիւն շայ մելիքաց բազմաթիւ հպատակօք իւրեանց 'ի Վրացտան, որպէս զօրաւոր դաշնակիցք օգնական լինիլ ընդ դէմ յարծակմանց լեռնականաց և ներքին երկպառակութեանց անդամոց արքունական գերդաստանին, վասն որոյ յօժարութեամբ կատարեաց զպահանջ նոցա՝ շնորհեաց Մելիք Ջումշուտին զգաւառնսն Լոռոյ իւր սահմանօքն, Մելիք Փրիդունին զմասն Բորչալուի և Աղջայ-Կալան, իսկ Մելիք-Աբովին զգաւառն Բօլնիսոյ իւր սահմանօքն²: Մելիք-Աբովի և նրա հպատակների գաղթի մասին գրում է նաև Ամենայն Շայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցին՝ հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին հասնագրված նամակում. «Եւ մելիք Ապովն ևս քանի հարիւր տուն ժողովրդովք իւրովք չու արարի տունն Վրաց և կայ այժմ 'ի Պօլնիսու ձոր կոչեցեալ գաւառին»:

Յետագայում Արցախի մելիքները ձեռք են բերում նաև այլ տարածքներ, այն չափով, ինչ չափով որ ավելանում էր նրանց հպատակների թիվը: Ահա այս շրջանում է, որ «Առմխեթը դառնում էր մի փոքրիկ Ղարաբաղ, մելիքական երկիր»³: Ռուս պատմաբան Վ. Իվանենկոն նշում է, որ արդեն 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը կազմում էին հայերը ու այնտեղ էին բնակություն հաստատել հայոց հին թագավորության բեկորները:

Սակայն Արցախի մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի XII թագավորի մահից (1800թ. դեկտեմբերի 28-ին) և

² «Ազգաբանութիւն նախապատիւ տոհմին Երուանդեանց 'ի Սանահին», հանեալ 'ի յիշատակարան գրութանց Ռոստոմ բէգի Երզնկեաց շաղբատեցւոյ, Թիֆլիս, 1896, էջ 8-9:

³ «Շայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.)», աշխ. Ռ. Տիտանյանի, Երևան, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 97, նույնը տես՝ Գրիգորյան Վ., Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի նամակները Շ.Շահամիրյանին ու նրա հարազատներին, «Էջմիածին», 2003, թիվ ԺԲ, էջ 71:

⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 30:

⁵ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 29.

Ռուսաստանի հետ Վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով Մելիք-Բեգլարյանները և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ:

Մելիք-Բեգլարյաններից և նրանց հպատակներից Բոլնիսի ու Բորչալուի գավառներում մնացին քչերը: «Այդ մնացած մասն էլ հետագայում 1812թ. թողեց Վրաստանն ու հեռացավ դեպի Ղարաբաղ՝ իրենց հայրենի վայրերը, ինչպես նաև Ղազախի ու Շամշադինի կողմերը և բնակություն հաստատեցին ոչ հեռու անցյալում Ղարաբաղից այդտեղ տեղափոխված հարազատների ու բարեկամների մոտ»:

Նշենք նաև, որ Մելիք-Բեգլարյաններից ոմանք էլ մնացին այդ քվականներին Վրաստանում հիմնադրված Ղաղեթ-խաչեն և Բոլնիս-խաչեն գյուղերում: Արցախահայության գաղթի և վերոհիշյալ գյուղերի հիմնադրման վերաբերյալ վրացի հեղինակ Վառլամ Գոնգաձեն գրում է. «Հայերի արքեպիսկոպոս Արղությանի խնդրանքով և միջնորդությամբ Իրակլի II թագավորը Ղարաբաղի Գյուլիստանի և խաչենի մելիքությունների բնակիչներին թույլ տվեց վերաբնակվել Վրաստանում: Սրանից հետո 1797թ. Գյուլիստանից 400 հայ ընտանիք տեղափոխվում է նախկին Բորչալուի գավառի Շաղիդ գյուղը, երկու տարի անց խաչենի գավառից ևս գալիս են 68 ընտանիք և բնակություն հաստատում այժմյան Բոլնիսի շրջանի Ջաբարլու գյուղում: Յոթ տարի հետո այդ 68 ընտանիքից 43-ը տեղափոխվում են ներկայիս Ղաղեթ-խաչեն, իսկ մնացած 25 ընտանիքը գնում և հիմնում է Բոլնիս-խաչենը»⁶: Այսօր էլ այդ գյուղերում կարելի է հանդիպել Մելիք-Բեգլարյանների շառավիղներին⁶:

Իսկ Վրաստանից հայրենիք վերադարձած Մելիք-Բեգլարյանները կրկին ձեռք բերեցին իրենց գյուղերը, «սակայն նրանց պետերը կառավարության կողմից այլևս չճանաչվեցան որպես մելիքներ, այլ լոկ կալվածատերեր և մահալ մաիբի: Երկիրը բաժանվեց Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրիդոմի ժառանգների միջև, որոնք ռուսական սովորության հետևելով, սկսեցին կոչվել իրենց պապերի անունով. առաջինները՝ Մելիք-Հովսեփի թոռները՝ Մելիք-Հովսեփյաններ, և երկրորդները՝ Մելիք-Բեկլարի թոռները՝ Մելիք-Բեգլարյաններ: Առաջինների ավագը համարվեց Մանաս-բեկը, իսկ երկրորդներինը՝ Մելիք-Ֆրիդոմի որդի Մելիք-Հովսեփը»⁷:

Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը Մելիք-Բեգլարյանների իշխանության ներքո էին գտնվում Գյուլիստան գավառի 18 գյուղեր, որոնցից 15-ը պատկանում էին Մելիք-Բեգլարյաններին, իսկ 3-ը՝ Մելիք-Հովսեփյաններին:

⁶ Մաղալյան Վ., Ղաղեթ-խաչեն, Երևան, 1999, էջ 77:

⁷ Յոնգաձե Յ. Ս. Ղաղեթ-խաչեն, տեղում, 1959, թ. 39.

⁸ Մաղալյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 325:

⁹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 240:

Այսպիսով, ձեռքի տակ ունենալով Գյուլիստան գավառի տիրակալ Աելիք-Բեգլարյանների տոհմաժառը և հետևելով այդ տոհմի անդամների տեղաշարժերին, կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել նաև նրանց հպատակների տեղաշարժերի և վերջիններիս կողմից նոր բնակավայրերի հիմնադրման մասին:

Տոհմաժառերի ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել նաև բռնությամբ կրոնափոխված հայկական տոհմերի, այդ թվում և իշխանական ու մելիքական տների, դավանափոխված անդամների հետագա ճակատագիրը պարզաբանելիս:

Այսպես, Արցախի Դիզակ գավառում նույն սովի և ժանտախտի տարիներին մնացած Մելիք-Եսայի Մելիք-Եզանյանի որդի Բաղդադ-բեկին և նրա որդիներին՝ Ասլանին ու Վահանին, Իբրահիմ խանը բռնի կրոնափոխ է անում, սակայն չբավարարվելով այդքանով, սպանում նախ Բաղդադ-բեկին, այնուհետև՝ նրա որդի Մելիք-Ասլանին¹⁰: Վահանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Աելիք-Ասլանից մնացել է մի որդի միայն՝ Ֆարիադ բեկը, որին 1881-ին տեսել է Րաֆֆին¹¹: Վերջինս, սակայն, թուրքացել էր և չափազանց հեռացել իր հայրենի արմատներից: Աելիք-Ասլանի անունով այս տոհմի մահմեդականացված ժառանգները սկսել են կոչվել Մելիք-Ասլանովներ, ընդ որում տոհմի ամբողջ կարողությունն անցել է նրանց, իսկ քրիստոնյա մնացածներին ոչինչ չի հասել: Աելիք-Ասլանովների մասին Լեոն գրել է. «Այդ մահմեդականացած հայերն այժմ Տոդ գյուղի բեկերն են և կրում են Մելիք-Ասլանով և Աելիք-Եզանով հայկական ազգանունները: Բայց կրոնը մոռացնել է տվել հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգներին ազգային ամեն մի պարտավորություն: Թեև նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան ենթարկված են ամբոխային հասկացողության, որ կրոնն են համարում ազգության նշան, ուստի և ձուլվում են թաթար մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից հայերի դեմ գնալու համար: 1904-1906 թվականներին հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ այդ Աելիք-Ասլանովներից մեկը, որ պրիստավի պաշտոն էր կատարում Ջանգեզուրի գավառում, անորակելի զազանություններ կատարեց հայերի նկատմամբ: Բարձրագույն ուսումն էլ չի կարողանում ազգության մասին ուղիղ գաղափար տալ Տոդի երեքմնի հավատուրացների այժմյան սերնդին: Նույն Աելիք-

¹⁰ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքությունը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 81:

¹¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 530, 609:

Ասլանովներից մեկը, կրթությամբ ինժեներ, մինիստր էր 1918 թվին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության մեջ, երբ Բաքվում, այդ կառավարության կարգադրությամբ, կոտորեցին մոտ 30 հազար հայեր»¹²։ Վերջինիս ազգանվանը հանդիպում ենք նաև Սիմոն Վրացյանի բերած Անդրկովկասյան Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի ազդեցիկ խորհրդարանականների ցանկում. «Պատգամավորների թվով երկրորդ տեղը զբաղում էր «Մուսավաթ և անկուսակցականների խմբակ» ֆրակցիան՝ 30 անդամ, որի մեջ մտնում էին ադրբեջանցի ամենաաչքի ընկնող գործիչները՝ Թովչիբաշև, Ջաֆարով, Ռասուլ-Ջադե, Ուսուպբեգով, Աղասև, դր. Սուլթանով, Խան-Խոյսկի, Մելիք-Ասլանով»¹³։

Հակիրճ անդրադառնալով նաև հայ նախարարական տների քրդացած շառավիղներին. «Ամենքին հայտնի իրողություն է, որ քուրդ ցեղերից մի քանիսն իրանք էին խոստովանում, թե հայկական ծագում ունեն, - գրում է Լեոն։ - Հայերի մասսայական քրդացման դեպք հայտնի է և հայ պատմագիրներից մեկին՝ Թովմա Մեծոփեցուն, որն ապրում էր 15-րդ դարում։ Հայ նախարարական կալվածքների փոխանցումը քրդերին կատարվում էր և խնամհացման միջոցով։ Այսպես, Շիրակի Բագրատունիների անկումից հետո, ամբողջ այդ ճորտատիրական զավառն անցնում էր քուրդ Շադդադյան տոհմին, որի անդամներից մեկն ամուսնացած էր Բագրատունյաց տոհմի տեղային ճյուղին պատկանող մի աղջկա հետ»¹⁴։

Հայ նախարարական տների քրդացած շառավիղների մասին բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև երկար տարիներ Սասունում դասավանդած նշանավոր մանկավարժ Սեյլանը (Սրշակ Մատոյան)։ «Երբեմն դռա՝ ոչկոցիք (Ոչտունի), մանգցիք (Մամիկոնյան), սլիվանցիք (Սլկունի), բագրանցիք (Բագրատունի), փնճնացիք (Փնճիկ իշխանի սերունդն), խորոմանցիք (խոռխոռունիք) պճնազարդ ուղեկցում էին Հայոց Սեծաց թագավորին, - կարդում ենք նրա «Սասուն» պատմաազգագրական ակնարկում, - կարծես այդ ընկած փառքի հիշատակը անջինջ պահելու համար՝ տակավին հայոց ասպետական սովորությունքը, աստիճանքը պահում են նոքա։ Տակավին քուրդ ցեղեր Բագրանցոց՝ Մալե-պատրիկ (տուն պատրիկի), միր (իշխան), մանգցոց՝ կտրիճ, քաջ, ոչկոցոց՝ մալե-թոռուն (ազնվական տուն) տիտղոսներով են պատվում»¹⁵։ Փաստորեն, ստեղծված ծանր պայմաններում հայ նախարարական տների քրդացումը մի այլընտրանքային ուղի էր կյանքի և մահվան, լինելու և չլինելու միջև։

¹² Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 857-858:

¹³ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 74:

¹⁴ Լեոն, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934, էջ 144-145:

¹⁵ Սեյլան, Սասուն, Երևան, 1990, էջ 34:

Երբեմնի հայ ազնվականների քրդացած շառավիղները այսօր ևս շարունակում են բնակվել իրենց նախնիների հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Այստեղ տեղին է հիշատակել նաև չափազանց ուշագրավ մեկ այլ փաստ, որն առաջին հայացքից թվում է, թե կապ չունի հայերի մահմեդականացման հետ, բայց միայն առաջին հայացքից: Միջերկրական ծովի ավազանի, Աֆրիկայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում հանդիպում է ընտանեկան միջերկրածովյան տենդ կամ պարբերական (հայկական) կոչվող ժառանգական հիվանդությունը, որով գերազանցապես հիվանդանում են հայերը, հրեաները, արաբները և հույները: Այս հիվանդությունը երբեմն կրում են նաև սլավոնները, ասորիները, ֆինները, ճապոնացիները և անգլո-սակտոնների հետնորդները, բայց երբեք չեն հիվանդանում թուրքերն ու վրացիները: Սա հանրահայտ դասագրքային ճշմարտություն է:

Սակայն վերջերս, ի զարմանս մասնագետների, Թուրքիայում ևս ի հայտ են եկել պարբերական հիվանդությամբ տառապող «թուրքեր»: Մինչդեռ, իրականում, այդ հիվանդները ոչ թե թուրքեր են, այլ Օսմանյան կայսրությունում դարեր ի վեր իրագործված ցեղասպանությունից փրկվելու նպատակով դավաճափոխված հայերի սերունդներն են, որոնք տարբեր գնահատումներով այժմ դարձել են «մեկից մինչև չորս ու կես միլիոն»¹⁶, ամուսնանում են իրար հետ (խառնամուսնությունը բացառում է այս հիվանդությամբ հիվանդանալը, եթե ամուսիններից մեկը հրեա, արաբ կամ հույն չէ) և շարունակում են ապրել իրենց բնօրրանում:

Ահա սա՝ է ճշմարտությունը պարբերական հիվանդությամբ տառապող «թուրքերի» մասին¹⁷:

Տոհմածառերի կազմումը և դրանց ուսումնասիրությունը կարող է մեծապես օգնել հետազոտողներին՝ տարբեր տոհմերի ծագման և անհետացման հարցերն, ինչպես նաև ազգակցական կապերն պարզաբանելու գործում: Տոհմածառերի օգնությամբ կարելի է որոշել նաև կանանց և տղամարդկանց կյանքի միջին տևողությունը առանձին սերունդներում և այլն:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ վերջին տարիների ընթացքում գիտության զարգացումը գալիս է վերածնելու տարբեր գիտաճյուղերի միջև միմյև այժմ եղած սահմանները և հնարավորություններ է ընձեռում մեկ գիտության տվյալները մեկ այլ գիտության բնագավառում արդյունավետ կերպով օգտագործելու համար: Ըստ այդմ, կարծում ենք, որ

¹⁶ Կ.Խ., Անատոլիայի հայ բեկորները, «Դրօշակ», 2003, թիւ 4, էջ 43:

¹⁷ Մաղախեան Ա., Յարատեւ եղեռն, «Դրօշակ», 2004, թիւ 1, էջ 55:

տոհմաժառերի կազմումը և ուսումնասիրությունը ևս կարող են օգտակար լինել պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվող մասնագետներին:

